

СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ОСВІТНЬОГО ЗАКЛАДУ (На прикладі управлінської діяльності директора Рівненської спеціалізованої школи "Центр надії" Н. Маринович)

*Моя планета крутиться на шкільній орбіті...
Надія Маринович*

(Світлій пам'яті Маринович Надії Франківни присвячено)

У статті розкрито теоретико-практичну значущість управлінської діяльності Н. Маринович для створення творчого соціально-виховного середовища у спеціалізованій школі "Центр надії". Через призму середовищного підходу та управлінського циклу проаналізовано структурно-функціональну діяльність закладу. Установлено, що показовою ознакою успішного функціонування "Центру надії" є висока щільність переможців різних етапів олімпіад із навчальних предметів та конкурсів-захистів робіт МАН щодо загальної кількості учнів школи. Констатовано, що й особистість, й управлінська діяльність Н. Маринович позиціонує ефективну практику реалізації середовищного підходу як технології управління в загальноосвітній школі.

Ключові слова: соціально-виховне середовище, національно-патріотичне виховання, середовищний підхід, управлінська діяльність.

О. Оксенюк. Социально-воспитательная среда образовательного учреждения. В статье раскрыты теоретико-практическую значимость управленческой деятельности Н. Маринович для создания творческой социально-воспитательной среды в специализированной школе "Центр надежды". Через призму средового подхода и управленческого цикла проанализировано структурно-функциональную деятельность заведения. Установлено, что показательным признаком успешного функционирования "Центра надежды" является высокая плотность победителей различных этапов олимпиад по учебным предметам и конкурсов-защит работ МАН относительно общего количества учащихся школы. Констатировано, что и личность, и управленческая деятельность Н. Маринович позиционирует эффективную практику реализации средового подхо-

да как технологии управления в общеобразовательной школе.

Ключевые слова: социально-воспитательная среда, национально-патриотическое воспитание, социализирующий подход, управляющая деятельность.

O. Oksenyuk. Social and educational environment of educational institution. The article deals with theoretical and practical significance of management activities N. Marynovych to create a creative social and educational environment in special school "Center of Hope". Through the prism of environmental management cycle approach and analysis of structural and functional activities of the institution. Established that revealing sign of the successful operation of the "Center of Hope" is the high density of the winners of the various stages of the competition subjects and contests-protection MAN works on the total number of students in the school. It notes that, as a person, and management activities N. Marynovych positions effective implementation of environmental practices approach as a management technology in secondary school.

Keywords: social and educational environment, national patriotic education, socializing approach, management activity.

Мета: обґрунтувати теоретико-практичну значущість досвіду управлінської діяльності директора Рівненської спеціалізованої школи "Центр надії" Н. Маринович у контексті середовищного підходу для загальноосвітніх навчальних закладів Рівненщини.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Поняття "соціально-виховне середовище" тлумачиться як конкретно-історичне середовище, у яке інтегрується соціально-виховний потенціал основних структур освітнього простору з метою створення сприятливих умов для індивідуального розвитку того, на кого спрямована соціально-виховна дія, й активізація творців цього середовища

[3]. Такі умови формуються у ході організованої взаємодії (інтелектуальної, почуттєво-емоційної та вольової) індивідуальних і групових суб'єктів у трьох процесах: організації соціального досвіду, освіти та індивідуальної допомоги. Таким чином, формування соціально-виховного середовища освітнього закладу є важливим чинником самоствердження як особистості учня, так і особистості педагога.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Від червня 2015 р. колегія Міністерства освіти і науки України, зважаючи на сучасні події в українському геополітичному просторі, проголосила стрижневою основою освітньої політики Концепцію національно-патріотичного виховання дітей і молоді, яка опирається на традиції української державності, громадянську свідомість, здатність критично і незалежно мислити, уміння бути активним у відстоюванні своєї позиції та готовим до захисту незалежності й територіальної цілісності української держави [6]. Розробниками Концепції запропоновано структуру заходів і методичних рекомендацій щодо її реалізації, зокрема, передбачено створення соціально-педагогічних умов для здійснення національно-патріотичного виховання. Сюди ввійшли заходи, які стосуються цілісного підходу до організації і перебігу зазначеного напрямку виховання, що включає загальнопедагогічний і середовищний підходи [4].

У сучасній педагогіці середовищний підхід пояснюють як теорію і технологію безпосереднього управління (через середовище) процесами виховання і розвитку особистості учня; як систему дій суб'єкта управління, спрямованих на перетворення середовища у засіб проектування й діагностики результату навчання і виховання. Прихильники середовищного підходу підкреслюють, що середовище усереднює особистість: багате середовище збагачує, бідне збіднює, вільне звільняє, обмежене обмежує, здорове оздоровлює [8]. Отже, для ефективної реалізації національно-патріотич-

ного виховання необхідним є спеціальне соціально-виховне середовище, у якому здійснюється комплексний процес соціалізації (зокрема етнізації) – від виявлення у суб'єктів особистісних потреб самоідентифікації (як представника етнічної спільноти в тому числі) до визначення соціалізуючих факторів та створення умов для їх застосування.

Відповідно існує потреба в дослідженні ефективних з позиції формування творчого соціально-виховного середовища навчально-виховних систем та поширення їх напрацювань у педагогічній практиці. Тому вивчення аспектів управлінського циклу в досвіді діяльності першого директора Рівненської спеціалізованої школи "Центр надії" Н. Маринович може стати важливим кроком у поглибленні теоретико-методичної основи застосування середовищного підходу в педагогічній практиці.

Формулювання цілей статті: обґрунтувати теоретико-практичну значущість досвіду управлінської діяльності директора Рівненської спеціалізованої школи "Центр надії" Н. Маринович у контексті середовищного підходу для загальноосвітніх навчальних закладів Рівненщини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Маринович Надія Франківна (08.03.1945 р. – 28.03.2009 р.) походить із древнього українського роду Мариновичів-Менцінських, який проживав на Львівщині. Після закінчення Дрогобицького педагогічного інституту за спеціальністю "англійська філологія" Надія Маринович потрапляє за розподілом на роботу у СШ № 15 м. Рівного, де з часом (1998) стала першим учителем-методистом з англійської мови. Маючи педагогічний стаж 25 років, Надія Франківна на зламі історичних епох для України в 1991 році створює першу в Рівненській області спеціалізовану двомовну україно-англійську школу "Центр надії" та стає її директором. Означений заклад 1995 р. набув статусу державної спеціалізованої школи I–III ступенів "Центр надії" з поглибленим вивченням іноземної мови.

1992 р. на базі Центру українознавчих студій університету Макворті (м. Сідней, Австралія) відбулася конференція "Україна сьогодні – перспективи", метою проведення якої було налагодження культурно-наукових і громадських зв'язків між незалежною державою Україною та українською діаспорою в Австралії. У когорті доповідачів, серед яких Лесь Танок – голова Комісії Верховної Ради України у справах культури, Орест Субтельний – професор історії Йоркського університету в Канаді, освітні інте-

реси України представляла і Надія Маринович, яка розкрила присутнім потенційні шляхи розвитку шкільництва в Україні.

1996 р. Н. Маринович нагороджено почесним званням "Відмінник освіти України", а 1997-го вона перемогла в міжнародному конкурсі ACCELS (україно-американська премія "За досягнення у викладанні англійської мови та краєзнавства США", яка встановлена Міністерством освіти України та урядом США). Зазначимо, що із 375-ти вчителів України єдиним директором, яка здобула перемогу в регіональному фіналі як учитель іноземної мови, стала Надія Маринович, що дозволило їй в еквіваленті грошової премії комп'ютеризувати новостворену школу. Крім того, перемога дала змогу директору "Центру надії" пройти стажування у США за урядовою програмою "Громадянська освіта" (на базі Каліфорнійського університету).

2005 р. на підставі рішення Рівненської міської ради Надія Франківна отримала відзнаку "За заслуги перед містом" I-го ступеня, а також перемогла в загальноміському рейтингу популярності "Гордість міста", що підтверджує не лише її активну освітянську, а й громадянську позицію. У 2006 році Надії Маринович присвоєно звання "Заслужений учитель України", а в 2009 році нагороджена відзнакою Міжнародної Школи Майбутнього "За віддану службу і внесок у розвиток програми Школи Майбутнього в державі Україна".

Слід підкреслити, що Надія Маринович 17 років успішно керувала школою, зокрема, налагодила тісну співпрацю заснованого нею закладу зі школами Австралії, США, Німеччини (з якими до сьогодні реалізуються програми обміну учнями в навчанні); отримала подяку від Національного університету "Острозька академія" за сприяння в реалізації проекту "Canada World Youth – Острозька академія".

Після смерті Надії Франківни батьківський комітет "Центру надії" запропонував надати школі ім'я Надії Маринович і звернувся до міської ради м. Рівного із проханням перейменувати вулицю Гайдара, де розташоване шкільне приміщення, на вулицю Маринович; водночас ініціюється і створення міського фонду для шкільних директорів-новаторів. Сьогодні на фасаді закладу встановлено меморіальну дошку пам'яті першого директора Надії Маринович, проте стіни школи ще пам'ятають тепло її рук, а учні та вчителі – тепло серця улюбленого керівника.

Установлено, що інноваційним є та-

кий навчально-виховний заклад, діяльність якого побудована на оригінальних ідеях та технологіях; який являє собою нову освітню практику [2, 339]. У свою чергу, інноваційне навчання – це навчальна діяльність, зорієнтована на динамічні зміни довкілля, що ґрунтується на оригінальних методиках розвитку різних форм мислення, творчих здібностей, високих соціально-адаптаційних можливостей особистості. Відповідно до зазначеного, слід констатувати, що спеціалізована школа "Центр надії" ще від свого зародження на рівні ідеї була інноваційним закладом і не втратила свого потенціалу за 25 років існування.

Історія "Центру надії" розпочалася у 1991 році, коли представник американської програми ACE (програми індивідуалізованого й комп'ютеризованого пришвидшеного англомовного навчання) А. Байбл запропонував на базі однієї зі шкіл м. Рівного відкрити клас нетрадиційного навчання. Зазначимо, що на той час за означеною програмою з дозволу Міністерства освіти України діяло 10 шкіл (у Києві, Чернівцях, Умані, Луцьку). Для експерименту обрали СШ № 15, а Надія Маринович, ознайомившись із потенційними масштабами та результатами програми, запропонувала вийти на рівень створення нової школи. Так, 22 жовтня 1991 року з'явився 1-й клас із 17-ти учнів нового закладу, котрий отримав назву "Центр надії" – надії майбутнього нації. Згодом, у 1993 році, серед 11-ти українських шкіл мережі "Школа Майбутнього" в Рівненській було відзначено найвищий методичний рівень. Крім того, сьогодні "Центр надії" – це єдина школа з 11-ти, яка функціонує зі статусом державної. З 1996 р. кількість учнів тут постійно становить 220–280 дітей (навчання проводиться у 1–11-х класах).

Проаналізуємо структурно-функціональну діяльність школи крізь призму управлінського циклу, складовими якого є планування (висунення цілей діяльності), організація (розробка і реалізація способів діяльності), мотивація (отримання інформації про ступінь досягнення цілей діяльності), контроль (планування і здійснення корекції результатів). **Метою закладу** є максимальний розвиток обдарованості кожного учня через інтеграцію модернізованої класно-урочної системи навчання й індивідуального з елементами модульного навчання; створення сприятливих психологічних умов для навчання завдяки адекватній мотивації і стимулюванню школярів; застосування нетрадиційних форм навчання (модульно-розвивального) під час вивчення окремих предметів англ-

ійською мовою, що забезпечує сучасний рівень знань й орієнтує на міжнародні стандарти в освіті.

Завданнями, які реалізує "Центр надії", є навчання основ наук рідною й англійською мовами; ознайомлення з основами комп'ютеризації та менеджменту; поєднання традиційних і нетрадиційних методів навчання; виховання свідомих і морально зорієнтованих громадян України; орієнтація на здобуття професійних навичок. Ураховуючи положення С. Гессена про те, що особистість виростає завдяки вирішенню надособистісних завдань і через творчість, якою вимірюється сукупність здійсненого людиною у напрямі завдань культури (науки, мистецтва, права і т. д.) [1, 259], можемо констатувати, що базовою метою діяльності школи є формування культурної особистості і людини культури.

Зміст навчання в "Центрі надії" визначається державною навчальною програмою, яка інтегрує й елементи західної освіти (окрім обов'язкової інваріантної частини шкільного плану, реалізується і варіативна – 2 години щодня учні займаються нетрадиційними формами навчання, у яких англійська мова є робочою). Білінгвізм дає змогу учням вивчати п'ять навчальних предметів англійською мовою; останні роки впроваджуються в навчання принцип полілінгвізму – школярі додатково вивчають німецьку, польську, російську мови.

Таким чином, принципами реалізації змісту освіти в "Центрі надії" бачаться пріоритет державної навчальної програми; поєднання білінгвізму з полілінгвізмом; індивідуалізація і диференціація навчального процесу (учень самостійно працює за індивідуальною програмою відповідно до власних задатків); самоосвіта через самооцінку і самомотивацію; ієрархічність знань від нижчого рівня (розпізнавання, репродукції) до вищого (продуктивного, творчого) з урахуванням темпу засвоєння знань (кожен учень має власне робоче місце (офіс) і навчально-методичний комплекс, робочі зошити (пейси), які почергово повинен опрацювати за навчальний рік у кількості ста примірників).

Методи й форми організації навчання. До нетрадиційних методів і форм навчання, запроваджених у навчально-виховний процес школи, належать наукове консультування, мозковий штурм, бліц-інтерв'ю, метод проектів, ігри, інсценівки, захисти рефератів, тематичні доповіді, круглі столи, прес-конференції, тематично-предметні тижні. У навчально-виховній практиці школи творчо застосовуються елементи модульного, кооперативного, проектного навчання, ме-

тодичні здобутки школи "Діалогу культур".

Серед методичних напрацювань школи (із планування та здійснення своєчасної корекції управління навчально-виховним процесом) цікавим доробком є досвід роботи з батьками (листування, творчі звіти, перегляд відеопрограм із питань освіти, збори-диспути, збори-консультації, круглі столи з питань конфліктології за участю провідних британських психологів). Із метою професійного вдосконалення педагогів на базі школи проводяться численні міжміські семінари з питань запровадження в освіту нових технологій (Рівне – Луцьк – Львів), міські методоб'єднання вчителів і керівників шкіл, інтегровані уроки (за участю представників Корпусу Миру); апробовано з 2001 року навчальні спецкурси із громадянської освіти "Ми – громадяни України" (10 кл.) та "Бізнес для молоді в Україні" (9–11 кл.); діє бібліотека з гендерної освіти. Учні-переможці програми ACCELS навчаються у школах США і проживають в американських сім'ях упродовж року.

Бюджет закладу на половину складається з державного фінансування і ще на половину – з батьківських внесків та спонсорської допомоги (розпоряджається цими коштами батьківська рада; зокрема, у школі діє призовий фонд для учнів, надається спонсорська допомога дітям пільгових категорій).

Щодо виховної діяльності "Центру надії", то тут створено Кодекс честі учня, у якому зазначено, що правила етичної поведінки незмінні; привілеї потрібно заслужити; немає прав без обов'язків. На думку Н. Маринович, відмінною ознакою кожного закладу освіти є традиції школи, якими у "Центрі надії" стали виконання учнями Державного гімну на початку навчального тижня; проголошення присяги Державному прапорю двома мовами на початку навчального року; "сімейне" святкування шкільною родиною Дня народження школи, Нового року, Весняного балу, Дня матері [7, 87]. Працюють кабінет громадянського виховання, кімната школяра.

Учні початкової школи в міському конкурсі "Юні знавці Біблії" мають призові місця (змістовим концептом розвитку "Центру надії" від часу його заснування були і є цінності християнства, що представлено у формулі "Повернемося до Бога, до батьків наших, до особистості"). Також 9 років поспіль шкільна команда Європейського клубу "Єврокрок" є призером у міському конкурсі "Європейська Олімпіада". У міському турнірі дебатів "ПРЕС" команда "Центру надії" завжди показувала успішний

результат, а минулого навчального року стала переможцем. У I-му міському фестивалі авторської пісні та співаної поезії "Гіт-арт Fest 2015" для учнівської молоді дует учениць 6-го класу "Центру надії" посів I місце. Тобто заклад створює сприятливе творче середовище для формування та діяльної реалізації учнями як національних, так і загальнолюдських, європейських цінностей, ціннісних орієнтацій, формування якостей лідера та комфортного середовища для різностороннього розвитку дітей.

За підсумками складання публічного рейтингу (з ініціативи начальника управління освіти Рівненського міськвиконкому В. Харковця та заступника міського голови Г. Кульчинської) 38-ми загальноосвітніми закладами м. Рівного у 2011–2012 н. р. на основі оцінок батьків та учнів у п'яти номінаціях ("Навчальна діяльність", "Виховна робота", "Результативність діяльності педагогічних працівників", "Здоров'я, спорт", "Публічний рейтинг") школа "Центр надії" стала лауреатом у двох номінаціях: "виховна робота" (ураховувались рівень дозвілля у закладі, роль школи у житті мікрорайону, кількість гуртків, реалізація спільних із батьківською громадськістю проектів) та "публічний рейтинг" (зі сторони батьків оцінювалися рівень знань учнів, сприятлива атмосфера, умови для реалізації здібностей дітей, співпраця з батьками; зі сторони учнів – доступність і цікавість викладання, комфортність перебування у школі, реалізація власних лідерських задатків, рівень задоволеності проведенням шкільних заходів) [5].

Ефективність навчальних досягнень школи можна оцінити за кількістю учнів-призерів у міських та обласних олімпіадах із навчальних предметів та в конкурсах захисті науково-дослідницьких робіт слухачів Малої академії наук (МАН). Зважаючи на те, що із 20-ти олімпіад лише п'ять стосуються філологічних дисциплін, а з 56-ти секцій МАН – аналогічно 11, показники результативності "Центру надії" на фоні шкіл міста (яких нараховується 38) значимі. Крім того, зауважимо, що впродовж останніх трьох років команда закладу складається лише з представників одного учня-переможця у кожному класі.

Констатовано, що зросло число призерів II етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт МАН у секціях з англійської мови й економіки, кількість призерів III етапу цього ж конкурсу з англійської мови і світової літератури, що в підсумку становить 11 осіб за 2014–2015 навчальний рік. У Всеукраїнській олімпіаді з базових навчальних дисциплін учні школи на II

(міському) та III (обласному) етапах її проведення у 2014–2015 н. р. здобули 18 призових місць з англійської мови, історії, української мови та літератури, біології, хімії [9]. Зауважимо, що за поточний навчальний рік (2015–2016) результати олімпіад і конкурсів МАН II і III етапів проведення ще не повністю оприлюднено, тому дослідження базува-лося на результатах минулого року.

Показовою ознакою успішного функціонування "Центру надії" є висока щільність переможців різних етапів олімпіади щодо загальної кількості учнів школи. Зокрема, визначимо коефіцієнт призерів міських й обласних олімпіад із навчальних предметів та конкурсів МАН за минулий навчальний рік, урахуваючи, що в останніх беруть участь лише учні 7–11-х класів (яких усього у школі із 254 було 92):

$$k = \frac{n_1}{n_2}, \text{ де } n_1 - \text{це кількість призерів олімпіад і конкурсів МАН; } n_2 - \text{загальна кількість учнів школи у 7–11-их класах.}$$

$$k_{1(\text{олімп.})} = \frac{n_1}{n_2} = 11/92 = 0,12; \quad k_{2(\text{роб. МАН})} = 18/92 = 0,2.$$

Таким чином, у спеціалізованій школі кожен восьмий учень є призером олімпіади, а кожен п'ятий – конкурсу-захисту робіт МАН. Таку активність школярів у науково-пошуковій діяльності можна пояснити ефективним функціонуванням Шкільного наукового товариства учнів, яке традиційно в кінці навчального року проводить підсумкову конференцію "Науково-дослідницька діяльність – вдалий старт – успішне майбутнє", де переможці змагань діляться власним досвідом та ідеями подальших наукових розвідок.

Отже, проведені дослідження дає підстави для висновку, що, незважаючи на малу чисельність учнів, спеціалізована школа "Центр надії" має високі показники щодо щільності учнів-призерів у різнопланових конкурсах. Очевидно, чинником таких результатів є специфіка побудови навчально-виховного процесу школи, її соціально-виховного середовища. Творче середовище формує особистість, якій характерні активність у засвоєнні та перетворенні довкілля, висока самооцінка, відкритість, свобода вибору. Воно інтегрує особистість через педагогізацію довкілля, підтримку будь-яких соціальних ініціатив у необхідному напрямі виховання (у даний час - національно-патріотичному), через персоналізацію середовища (становлення індивідуальності учня завдяки засвоєнню цінностей і норм поведінки середовища). Безперечно, персоналізує виховне середовище і сам ініціатор виховання – учитель, директор. Тому й особистість,

й управлінська діяльність Н. Маринович позиціонує ефективну практику реалізації середовищного підходу як технології управління в загальноосвітній школі (починаючи від організації навчально-виховної діяльності, оновлення матеріально-технічної бази школи, навчально-методичного забезпечення і завершуючи стимулюванням підвищення професійного рівня педагогів, налагодженням зв'язків із громадськістю).

Переконливим фактом є широка географія працевлаштування випускників "Центру надії" – від навчання у класичних ВНЗ Києва, Харкова, Львова до Краківського (Польща) і Токійського (Японія) університетів.

Висновки. Застосування середовищного підходу до вирішення проблем загальноосвітніх навчальних закладів, як засвідчує досвід діяльності спеціалізованої школи "Центр надії", дозволяє подолати суперечність між загальнолюдським і національним, формальним та матеріальним, предметним і комплексним, що існує у сфері освіти. Якщо лінійно-функціональна модель управління замінена нелінійно-функціональною, яка ґрунтується на зосередженості на стратегічних завданнях, досягненні високої ефективності діяльності закладу за рахунок спеціалізації і закладу, і об'єднань працівників, на неформальному підході до мотивації та контролю дій співробітників, на визнанні незавершеності освітнього шляху людини, індивідуалізації освітньої траєкторії, то школа формує людину нації, культури й моральності.

Громадянське виховання є одним із пріоритетних у державній спеціалізованій школі I–III ступенів "Центр надії" з поглибленим вивченням іноземної мови. Цей заклад став розвивальним соціально-виховним середовищем, у якому формуються почуття національної гідності і приналежності до світової спільноти, індивідуальності і творчої самобутності кожного; у якій навчають основ життєтворчості та співробітництва через нагромадження досвіду міжнародної співпраці з метою виведення навчання та виховання на світовий рівень.

Засновниця і перший директор школи Н. Маринович належить до плеяди творців. Як педагог-новатор, вона створила альтернативний тип школи, подарувавши місту навчальний заклад, який прирівнюється до кращих зразків європейської школи. Рішенням Рівненської міської ради від 25.07. 2013 р. Надії Маринович присвоєно звання "Почесний громадянин міста Рівного". Вулиця, де розташована школа, ще не названа ім'ям Надії Франківни, але тут уже за-

вершується оформлення музейної кімнати на честь першого директора. Хоча "Центр надії" не став масовим, однак 25-річне випробування часом на міцність та якість витримує до сьогодні. Тому і такий тип спеціалізованих шкіл, як "Центр надії", має право на життя. І це завдяки подвижникам національного просвітництва, "планети яких круяться на шкільній орбіті".

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в системному вивченні методичних напрацювань Н. Маринович у сфері управлінської діяльності.

Л І Т Е Р А Т У Р А

1. Гессен С. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / С. Гессен. – М. : Школа-Прес, 1995. – 448 с.
2. Дичківська І. Інноваційні педагогічні технології / І. Дичківська. – К. : Академвидав, 2004. – 352 с.
3. Енциклопедія освіти / [голов. ред. В. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 855–856.
4. Заходи щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді [Електронний ресурс]. – Електронні дані. – К., 2015. – Режим доступу : don.kievcity.gov.ua/files/2015/6/17/zahody.pdf. – Назва з екрана.
5. Калько С. Рівненська школа, у яку "вбухали" 29 мільйонів, пасе задніх... [Електронний ресурс] / С. Калько. – Електронні дані. – Рівне, 2012. – Режим доступу : 4vlada.com/rivne/16204. – Назва з екрана.
6. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді [Електронний ресурс]. – Електронні дані. – К., 2015. – Режим доступу : mon.gov.ua/content/.../2015/.../konceptziya.d... – Назва з екрана.
7. Пам'яті Надії Маринович: антологія / [упоряд. : Мирослав Маринович]. – Дрогобич: Коло, 2010. – 252 с.
8. Стрельников В. Технологія безпосереднього управління процесом виховання студента [Електронний ресурс] / В. Стрельников. – Електронні дані. – К., 2012. – Режим доступу: eprints.kname.edu.ua/29567/1/108.pdf. – Назва з екрана.
9. Шенкнехт О. Звіт директора Рівненської спеціалізованої школи I–III ступенів "Центр надії" Рівненської міської ради про діяльність у 2014–2015 н. р. [Електронний ресурс] / О. Шенкнехт. – Електронні дані. – Рівне, 2015. – Режим доступу: coh.rv.ua/zvit-dyrektora-2014-2015/. – Назва з екрана.

Стаття надійшла 30.03.2016 року